

PKN

Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2014

Redactie:
Bert van der Lingen
en Arjan de Haan

JAARBOEK 2014

PKN

Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen

Jaarboek 2014

Redactie: Bert van der Lingen en Arjan de Haan

Uitgave: Stichting PKN, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl

English summaries: Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)

Lay-out: Arjan de Haan, DDG 's-Graveland

Druk: DPN Weurt.

Voorzijde omslag: Voorbeelden van eerste-generatiepijpen en een houten pijpje in de vorm van een scheepje, gevonden in Amsterdam. Op de achtergrond scherven van steengoed, majolica en porselein, 1590-1625. (Foto Bert van der Lingen)

Achterzijde omslag: Figurale dubbelwandige pijp met afbeelding van Lodewijk Napoleon, gemaakt in Ruhla, Duitsland. (Foto A.R. de Haan, collectie R.J. de Haan, Hilversum)

ISBN: 978-90-801138-5-5

© PKN. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud

Voorwoord	7
Een conflict tussen Bart Pietersz. Valkenburg en Jan Bastiensz. Overwesel, 1722 Bert van der Lingen	9
Kleipijpen van Noël, een belangrijke aanvulling op het assortiment van Gambier Arthur van Esveld	13
Een Jonaspip uit Keulen Ruud Stam	19
Het zeventiende eeuwse merk gekroonde staande leeuw met PS. Goudse of toch Amsterdamse makelij? Ron de Haan	23
Een kleipijp met miniatuur tekeningen in inkt Bert van der Lingen	27
Een bijzondere groep Ottomaanse kleipijpen uit de Levant Arjan de Haan	31
Ottomaanse pijpen in Nederlandse collecties, archieven en als bodemvondst (zeventiende en achttiende eeuw) Bert van der Lingen	39
De productie van kleipijpen in Ruhla (Thüringen) Ron de Haan	55
Samengestelde messing deksels uit Thüringen op pijpen uit Tophane, Ruhla en Schemnitz Arjan de Haan	69
De Belgische export en import van pijpen na de Belgische onafhankelijkheid Ruud Stam	75
Pijprokers op keramiek Wiard Krook	87
Een ‘tobacqy pyp met tin beslaegen’ in een linnenkast in Dokkum, 1604 Bert van der Lingen	93
Is het bijmerk een betrouwbaar dateringsmerk? Ruud Stam	99
De republikeinse held van een vrijwel onbekende Franse pijpenmaker. Met een bijlage over de andere pijpenmakerijen in Straatsburg Ruud Stam, André Leclair en Gilles Kleiber	105
Een groep zeldzame eerste-generatiepijpen uit Amsterdams afval, 1590-1625 Bert van der Lingen	111
English summaries	148

Voorwoord

Voor u ligt het tweede jaarboek van de 'PKN, stichting voor onderzoek historische tabakspijpen'.

Na de publicatie van ons eerste jaarboek hebben we veel positieve reacties ontvangen. Het kostte dan ook weinig moeite om de energie te vinden om dit tweede jaarboek samen te stellen. Naast de positieve reacties hebben we ook opbouwende kritiek ontvangen uit de academische wereld. Dit had vooral te maken met de opmaak van de artikelen en de leesbaarheid. Mede hierdoor ziet U een aantal veranderingen die we hebben doorgevoerd. De belangrijkste aanpassing is het font. Deze is veranderd van Arial naar Helvetica, waardoor de artikelen makkelijker leesbaar zijn en waardoor er meer tekst op een pagina past. Verder is de regelafstand aangepast en hebben alle pagina's headers gekregen. Dit vergemakkelijkt het terugvinden van de bron als artikelen los verwerkt worden. Tot slot zijn nu zo veel mogelijk de afmetingen van de voorwerpen, middels een meetlatje of in de tekst bij de afbeeldingen, weergegeven.

We hebben ook dit jaar getracht zoveel mogelijk variatie aan te brengen in de artikelen en daarbij de Nederlandse vondsten niet over het hoofd te zien. Zo zijn in het jaarboek onder meer bijdragen te vinden van Bert van der Lingen, over een grote en zeer zeldzame groep eerste-generatiepijpen uit Amsterdam, Ron de Haan schrijft over het zeventiende-eeuwse merk gekroonde staande leeuw met TS en Wiard Krook heeft een artikel over pijprokers op zeventiende- en achttiende-eeuwse borden. Bijzondere vondsten uit Nederlandse bodem zijn de Ottomaanse tabakspijpen die door Bert van der Lingen worden beschreven.

Uiteraard treft u ook artikelen aan die over de landsgrenzen gaan. Zo heeft Ruud Stam bijdragen over een bijzondere zeventiende-eeuwse Jonas pijp uit Keulen en over de Belgische export en import van pijpen na de onafhankelijkheid en Arthur van Esveld schrijft over de overname van Noël door Gambier. Ron de Haan heeft verder nog een bijdrage over de pijpenfabricage in Ruhla en Arjan de Haan beschrijft een bijzondere groep kleipijpen uit de Levant.

Wij wensen u veel leesplezier in dit tweede jaarboek van de Stichting PKN,

Arjan de Haan
Bert van der Lingen

De Belgische export en import van pijpen na de Belgische onafhankelijkheid

Ruud Stam

In het jaarboek 2013 heb ik een artikel geschreven over de ontwikkeling van de Belgische kleipijpennijverheid. Daarin is betoogd dat deze sterk afwijkt van de ontwikkeling van de pijpenijverheid in Nederland. In het nu voorliggende artikel wordt de export en import van pijpen in België nader onder de loep genomen. De Belgische export is steeds van ondergeschikt belang geweest. Slechts een klein deel van alle pijpen werd geëxporteerd en België was vrijwel steeds een netto [import minus export] importerend land voor pijpen. De bijlage van dit artikel is gewijd aan een kritische beschouwing over de import- en exportstatistieken die als onderbouwing van dit artikel zijn gebruikt.

In mijn artikel in het Jaarboek 2013 ben ik reeds ingegaan op de modelontwikkeling in de 19e eeuw en het feit dat deze

meer aansloot bij de interne markt dan bij de behoefte van de Europese luxe export. Bovendien was de schaal van de Belgische bedrijven eigenlijk te klein om in de harde internationale concurrentiestrijd een rol van betekenis te kunnen vervullen. De grote Franse firma's, de regio Westerwald met zijn vele bedrijven en Gouda, waar ook een forse productie vandaan kwam, en later ook Schotland waren meer geschikt om op de internationale markt een positie op te bouwen. Ook is de Belgische nijverheid er niet in geslaagd om een bepaalde niche van de internationale markt te veroveren, zoals dat wel gold voor de duurdere Franse pijp, de traditionele Goudse en de goedkope Duitse en Schotse pijp.

1. De periode 1831-1864

De export van kleipijpen uit de Zuidelijke Nederlanden kwam pas in de tweede helft van de 18e eeuw tot ontwikkeling. De export groeide en onder koning Willem I waren er verschillende bedrijven die exporteerden.¹ Vanaf de Belgische onafhankelijkheid zijn er statistieken over export, import en transithandel bijgehouden. Hierin worden de aantallen verhandelde pijpen weergegeven. Deze cijfers lopen van 1831 tot 1864.² Deze cijfers zijn in tabel 1 en 2 samengevat. Vanaf 1864 werden kleipijpen onherkenbaar onder een andere categorie opgenomen. Alleen vanaf het einde van de 19e eeuw zijn nog export- en importcijfers beschikbaar.

Tabel 1: De export van kleipijpen (stuks x 1000) van 1831 –1864.

Jaar	totaal	Holland	Frankrijk	Duitsland	Engeland	Hamburg en Bremen	Lübeck	Algerije	Buenos Aires	Luxemburg	Cuba	Turkije	China	Guinee	Brazilië	Filipijnen	V.S.	Chili	Singapore	Australië	India	Div. landen	
31	247	217	23	7																			
32	650	526	46	64	14																		
33	496	463	32	1																			
34	296	295			1																		
35	271	260	11																				
36	168	126	24	17																			
37	184	184																					
38	258	206	23			17	11																
39	193	176	10					7															
40	67	40	22	4																			
41	84	44	19	1					19														
42	105	65	29							6	5												
43	29	8	21																				
44	48	5	38	1					4														
45	48	26	13	+					8			+	1										
46	173	29	76	3	2									4	37	6							
47	162	33	91														39						
48	54		34											18									2
49	133		13	11										40			10	52					7
50	577		12											207			75			65			15
51	910													54			179			673			4
52	61		20														32						9
53	225																						225
54	757																						757
55	1311				573												286			304			148
56	1801		2	721	258												531						289
57	1154	75			103													170		700			107
58	1795	87			1753																		198
59	893	31															247	200				264	140
60	791	345			205										11							230	
61	556	133	192		223																		8
62	438	292	142																				3
63	436	141	267		26																		2
64	167		160	3													4						

baar, die echter slecht vergelijkbaar zijn omdat toen alleen kilogrammen kleipijpen werden genoteerd en bovendien geen uitsplitsing naar land van herkomst en tussen import en doorvoer plaatsvond. Op deze cijfers wordt in paragraaf 2 teruggekomen.

De statistieken vertonen helaas veel tekortkomingen. In de bijlage is dit uitvoerig geanalyseerd. Hierdoor kunnen niet meer dan een aantal globale conclusies getrokken worden en voorzichtig enige patronen worden geanalyseerd. De concrete cijfers per jaar en per land laten te grote foutenmarges zien om op basis daarvan betrouwbare uitspraken te kunnen doen over de absolute hoogte van import en export. Toch geven de cijfers een beeld van de export en import dat op een andere wijze niet verkregen kan worden.

De omvang van de export en de import

De export maakte halverwege de 19e eeuw een gering deel uit van de jaarlijkse productie. Uitgaande van de berekening zoals die voor de Gambier fabriek (Givet, Frankrijk) in het midden van de 19e eeuw is opgesteld, kan voor 1846 een

vergelijkbare berekening gemaakt worden van de Belgische productie.³ Uitgaande van 458 werknemers in de pijpen-nijverheid in België in dat jaar kan een totale productie van 37 miljoen stuks berekend worden.⁴ Echter, bij Gambier gaat het om een goed georganiseerd bedrijf, terwijl voor de Belgische nijverheid rekening gehouden moet worden met een aanzienlijk versnipperde en daardoor inefficiënte productie. Een aanname van een totale jaarproductie van circa 20 miljoen stuks lijkt daarom eerder in de rede te liggen. Uitgaande van 20 miljoen stuks komt de totale export in 1846 neer op een krappe 1%. Zelfs als met andere getallen gerekend wordt, of als dit voor andere jaren zou worden uitgerekend betekent dit, dat de export in het midden van de 19e eeuw een ondergeschikte betekenis had en zeker niet als een factor van belang beschouwd kan worden. De export zal in geen enkel jaar meer dan 10% van de productie zijn geweest.

De Belgische pijpenexport heeft in ieder geval in de periode waarvan cijfers bekend zijn, dus tot 1864, in de schaduw gestaan van die van de concurrenten. Alleen in de periode 1831-1835 was de totale Belgische export groter dan de in-

Tabel 2: De import van kleipijpen (stuks x 1000) 1831 – 1864.

Jaar	Totaal	Nederland	Frankrijk	Engeland	Duitsland	Diverse landen	Opmerkingen over diverse landen
31	14				14		
32	329	296			34		
33	94	92		2			Lübeck, Hamburg en Bremen
34	117	116			+		
35	189	180	+	+		8	Lübeck, Hamburg en Bremen
36	175	169		1	3	2	Lübeck, Hamburg en Bremen
37	194	194					
38	272	272			+		
39	331	331					
40	406	405	+		+	+	Turkije
41	479	471	6		+	2	Rusland
42	725	709	16	+			
43	691	675	14	2			
44	868	853	7	3	5		
45	1140	1103	18	4	14		
46	1189	1140	26	5	18	+	Egypte
47	1232	1142	46		21	23	Guinee
48	1273	1249	28	17			Onduidelijkheid in tabel
49	1611	1550	45		12	3	
50	1812	1748	50			14	
51	2025	1961	52			15	
52	2128	2082	26	7	9	4	Luxemburg
53	2661	2388	258			15	
54	3335	3139				196	
55	2816	2522				294	
56	3930	3159	628			143	
57	3219	2807	173			238	
58	3092	2640				451	
59	3601	2884				718	
60	3624	2854				770	
61	3552	2536	745			271	
62	4376	2433	1649		5	49	
63	3527	2197	1130	9	140	50	Luxemburg
64	4098	2232	1385	2	359	120	Luxemburg

Afb. 1. De Belgische pijpenmakers imiteerden veel Franse pijpen. Links een pijp van Gambier (cat. nr. 386 'Silène grand') en rechts de versie van Antoine Trees uit Grivegnée (1846-1866). (Collectie en foto: David Higgins)

Afb. 2. Opgegraven pijpen met eenvoudige modellen (onder) die geschikt waren voor de export via grote handelshuizen. Desiré Barth, Andenelle. Tweede helft 19e eeuw. (Collectie auteur, foto: Ron de Haan)

Afb. 3. De vrouw van de krankzinnige dictator van Haïti, Adélina Soulouque-Lévêque. Links versie van Gambier (cat. nr. 582) en rechts de pijp van Wingender frères uit Chokier. Laatste kwart 19e eeuw. (Collectie auteur, foto: Ron de Haan)

Afb. 4. De Belgische bonte smaak die in het buitenland niet werd gewaardeerd. Wingender Frères uit Chokier. Laatste kwart 19e eeuw. (Collectie auteur, foto: Ron de Haan)

voer (zie grafiek 1). Ook was in de periode 1835-1864 de import uit Nederland groter dan de export naar Nederland. Vanaf 1853 werd de import uit Frankrijk in toenemende mate van belang en overtrof in de periode 1861-1864 zelfs de totale Belgische export, maar bleef kleiner dan de invoer uit Nederland (zie grafiek 2). De import uit Duitsland was, behalve in de laatste twee jaren, van weinig betekenis.

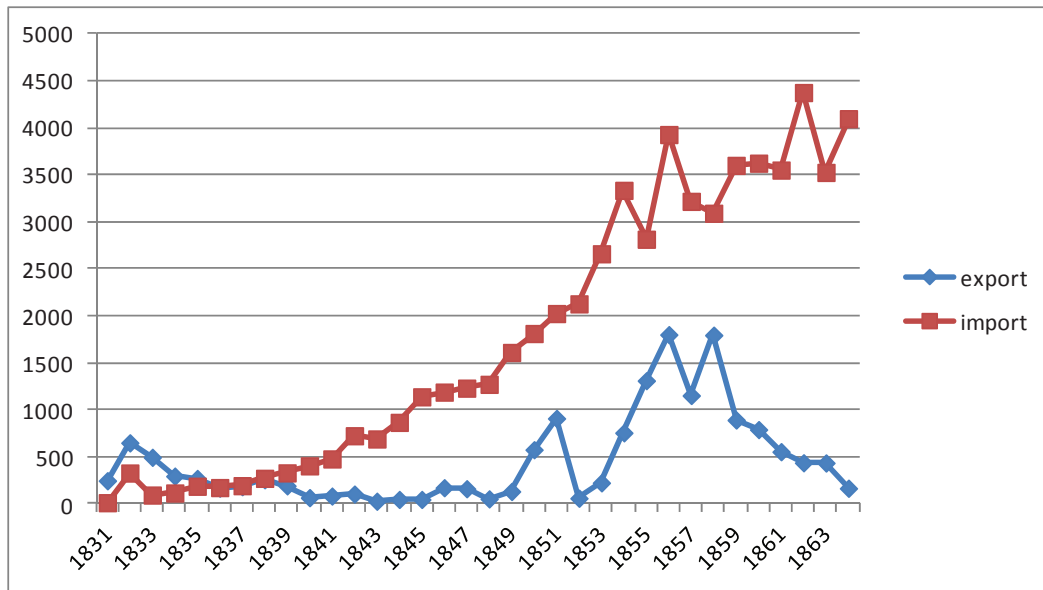
Exportpatronen

Tot 1837 vond alleen export plaats naar de buurlanden. Nederland en Frankrijk waren de belangrijkste afnemers en

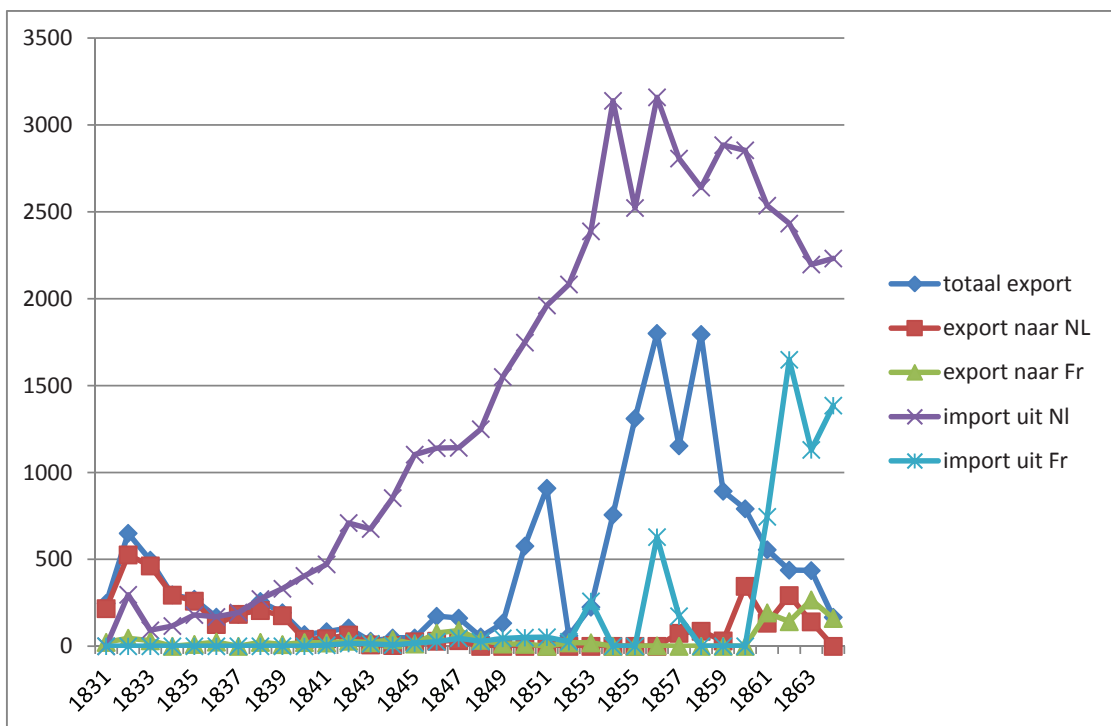
bleven vrijwel gedurende de gehele periode tot 1864 pijpen uit België afnemen. Engeland werd als afnemer pas na 1855 van belang en Duitsland was als afnemer van ondergeschikte betekenis.

Het verdrag van Londen van 19 april 1839, waarbij België haar onafhankelijkheid verkreeg zorgde voor een forse vermindering van de export naar Holland. Toch bleef de export naar Nederland tot 1842 het grootste aandeel. Bij de fabriek van Ritzen in Maaseik leidde de verminderde afzet naar Nederland tot een personeelsinkrimping van circa 56 naar 30 personen.⁵

Grafiek 1. Totale Belgische export en import (stuks x 1000), 1831-1864.

Grafiek 2. Totale Belgische export vergeleken met export naar en import uit Nederland en Frankrijk.

Afb. 5. Twee groot formaat naampijpen van Nihoul en Scouflaire uit Nimy. Deze firma's exporteerden ook naar Noord-Frankrijk. Derde kwart 19e eeuw. (Collectie auteur, foto: Ron de Haan)

Afb. 6. Eenvoudige pijpen geschikt voor de export via grote handelshuizen. Laatste kwart 19e eeuw.

Afb. 7. Pijp waarmee aansluiting werd gezocht bij het Nederlandse product. Wingender frères uit Chokier. Laatste kwart 19e eeuw. (Collectie auteur, foto: Ron de Haan)

Afb. 8. Pijpen van De Bevere uit Kortrijk. Begin 20e eeuw. (Collectie auteur, foto: Ron de Haan)

De export naar verre bestemmingen kwam pas na 1839 op gang en is voor een groot deel verantwoordelijk voor de stijging van de export. Opvallend is dat er in die periode geen export naar Afrika genoemd wordt. Het patroon van de export naar verre bestemmingen was weinig constant. Dit wijst erop dat grote handelshuizen internationaal grote partijen goedkope pijpen opkochten, c.q. bestelden en deze partijen in verre landen afzetten. Belangrijke bestemmingen waren Brazilië, de Verenigde Staten, Chili en Australië.⁶ De Belgische bedrijven waren te klein in omvang om geregeld grote partijen te kunnen leveren. Bovendien ontbrak het concentratievoordeel, waardoor geen gezamenlijk orders konden worden afgewerkt. Een voordeel die de Goudse en Duitse bedrijven wel hadden. De internationaal gevraagde en geproduceerde eenvoudige modellen waren het hoofdbestanddeel van het naar verre bestemmingen geëxporteerde assortiment.

In de periode 1850-1860 maakten de grote partijen pijpen die naar verre landen werden geëxporteerd vaak een belangrijk aandeel uit van de totale export. Ook de export naar Engeland was in deze van belang. Vermoedelijk ging het hier veelal alleen om partijen die in Engeland werden doorgevoerd en door de handelshuizen werden afgezet naar verre bestemmingen.

De pijpenmakers handelden in die tijd veelal niet rechtstreeks met de handelshuizen of met hun buitenlandse klanten. Er waren tussenhandelaren die de pijpen opkochten en die deze via Antwerpen exporteerden. Een voorbeeld hiervan was Gaspard Dossogne die in 1882 stopte met de fabricage van pijpen en zich toegede op het transport. Tweemaal per maand haalde hij een kar pijpen uit Andenelle en bracht deze naar Leuven naar een exporteur.⁷ Dit hield tevens in dat, zeker in Andenne, waar meerdere bedrijven gevestigd waren, het niet alleen de grote bedrijven waren die exporteerden. De importen werden in de periode 1831-1864 belast met een importheffing.⁸ Deze heffing steeg van 20% in 1831 geleidelijk naar 25% van de officiële waarde in 1858-1859. Ten opzichte van de werkelijke waarde betekende dit geen procentuele verhoging van de heffing. In 1862, bij het begin van de vrijhandel, zakte de heffing naar Fr. 1,50 per 100 kg. Dit komt neer op circa 2% van de officiële waarde.⁹

2. De periode na 1864

De periode na 1864 valt bij gebrek aan cijfers moeilijk te overzien. Aanvankelijk lijkt de dalende trend, die vanaf 1859 inzette, zich voort te zetten. Vanaf 1861 liep de export naar Amerika door de Amerikaanse burgeroorlog (1861-1865) fors terug. Een van de officiële vertegenwoordigers bij de wereldtentoonstelling van 1867 in Parijs verwoorde het als volgt: *'De Civil War en de financiële crisis [1866 in Amerika] heeft onze pijpenmakers verlamd. Australië, dat een van onze betere afzetgebieden vormde is de laatste jaren gevuld met de vertegenwoordigers van buitenlandse firma's.'*¹⁰

Gelet op de berichten over de export van Barth en de deelname aan wereldtentoonstellingen door Belgische pijpenmakers mag verondersteld worden dat de export aan het einde van de jaren zestig van de 19e eeuw enorm toegenomen is. Na 1870 moet een hoogtepunt in de export bereikt zijn. Alleen Barth exporteerde toen al een 5,5 miljoen stuks (vooral goedkope pijpen) per jaar, afgaande op de cijfers afkomstig van verslagen van wereldtentoonstellingen. Daarnaast waren Wingender, Knoedgen en Scoufflair zeker ook firma's die exporteerden. Dat Barth sterk op export gericht was blijkt ook uit zijn assortiment. Uit opgravingen zijn van hem pijpen bekend met een buideldier en met een kangoeroe op de steel die speciaal voor de Australische markt werden gemaakt.¹¹ Ook met een pijp met schubben, die voor Californië gemaakt werd, bewees Barth pijpen te vervaardigen die voor specifieke deelmarkten aantrekkelijk waren.¹² Dit duidt er tevens op dat Barth naar verre bestemmingen over een langere periode pijpen wist uit te voeren en dus minder afhankelijk was van de grillen van de de exportbedrijven.

Opgegraven steelfragmenten laten zien dat Barth ook voor bepaalde firma's pijpen in opdracht vervaardigde. Zo komen op deze fragmenten voor: Johnson/Glasgow en Johnson/model 19.¹³ Daarnaast had hij de meer algemene internationale modellen zoals de TD pijp en de Jean Nicot pijp in zijn assortiment.¹⁴ Voor de eigen markt produceert Barth o.a. een Leopold I en bedevaartspijpen voor Notre-Dame de Walcourt.¹⁵ Van geen van de andere Belgische pijpenmakers zijn modellen voor specifieke exportmarkten bekend. Het is opvallend dat het juist het grootste Belgische bedrijf is dat speciale pijpen voor deelmarkten uitbrengt. Kennelijk kon in dit bedrijf daarvoor de benodigde flexibiliteit worden op-

Afb. 9. Nog twee voorbeelden van de bonte Belgische smaak. Wingender Frères te Chokier. Laatste kwart 19e eeuw. (Collectie auteur, foto: Ron de Haan)

gebracht. Wel moet worden bedacht dat de export van Barth voornamelijk eenvoudige pijpen betrof voor de verafgelegen markten. Daardoor kon Barth met een relatief gering aantal werknemers een hoge productie halen.¹⁶

De opkomst van de houten pijp en de sigaar na 1870 zorgden voor een teruggang in het gebruik van kleipijpen. Ook de Frans-Duitse oorlog en de wereldwijde recessie van 1873 beïnvloedden de export negatief. De oplopende importheffingen in de Verenigde Staten (o.a. de McKinleyBill van 1892) hadden een grote uitwerking op de export.

Van geen van de Belgische firma's is bekend dat deze agenturen hadden in andere landen, terwijl firma's als Gambier, Gisclon, Fiolet (Frankrijk) en Goedewaagen daar aan het einde van de 19e eeuw en het begin van de 20e eeuw wel over beschikten. Dat wil niet zeggen dat er geen rechtstreekse relaties met buitenlandse afnemers bestonden. Alleen al het feit dat drie pijpenmakers deelnemen aan wereldtentoonstellingen maakt dit waarschijnlijk. Echter, er mag worden aangenomen dat de export naar verre landen voornamelijk plaatsvond via tussenhandel en internationaal opererende exporteurs die in dit product gespecialiseerd zijn.

Vermoedelijk bleef ook in de tweede helft van de 19e eeuw de Belgische kleipijpenexport in de schaduw staan van die van de omliggende grote concurrerende centra. Door de grote export van Barth en mogelijk ook van Wingender en Knoedgen overtrof de Belgische export gedurende enige decennia in de tweede helft van de 19e eeuw de import ruimschoots.

3. De export en import in de 20e eeuw.

Het cijfermateriaal

Na 1896 zijn de geïmporteerde en geëxporteerde pijpen opgegeven in kilogrammen.¹⁷ Dit maakt de exacte vergelijking met de cijfers uit de 19e eeuw onmogelijk.

De doorvoer werd niet apart vermeld, behalve bij de import van 1926 tot 1929 en de export van 1924 tot 1931. De importcijfers zijn beschikbaar van 1896 tot 1913 en van 1924 tot 1947.¹⁸ Na 1947 werden ook porseleinen pijpen in de getallen opgenomen. Deze getallen lopen tot 1959 door. Voor de export zijn van 1924 tot 1947 cijfers beschikbaar.

Bij de import van 1925 is vermeld: pijpen uit één stuk. Dus

pijpen met een los roer zijn kennelijk niet opgenomen. Of dit ook voor andere jaren geldt is niet duidelijk.

Voor de 20e eeuw laten de cijfers door bovengenoemde gebreken geen gedetailleerde analyse toe. Wel zijn enige trends uit het beschikbare materiaal te halen.

Vergelijking van de Nederlandse met de Belgische import- en exportcijfers is niet mogelijk omdat de Nederlandse cijfers in guldens en de Belgische cijfers in kilogrammen gegeven zijn.

Omrekening van kilo's naar aantallen

Om toch enige indicatie te krijgen over de aantallen is onderstaand een benadering gegeven voor de omrekening van kilo's naar aantallen.

De enige Belgische gegevens die er zijn over het aantal pijpen per kilogram stammen uit een veel eerdere periode: 1861-1864.¹⁹ De aantallen variëren in die periode van 32,4 tot 46,7 pijpen per kg netto. Een aanname van gemiddeld 35 pijpen per kilo netto is dus aan de veilige kant, maar bij gebrek aan cijfers is iedere aanname arbitrair. Van Goedewaagen zijn uit 1913 de netto en bruto gewichten van 22 typen pijpen bekend.²⁰ Het bruto gewicht per twee gros loopt uiteen van 4,2 tot 13 kg. Als aangenomen wordt dat het gemiddelde gewicht van deze 22 soorten pijpen een redelijk beeld geeft van het gemiddelde gewicht van een kleipijp rond 1913, dan komt dit neer op 29 pijpen per kg bruto en 43 pijpen per kg netto gewicht. Ook dit wijst erop, dat als gerekend wordt met 35 pijpen per kg netto, dit een voorzichtige aanname is.

De algemene trend voor de 20e eeuw

Aangenomen wordt dat de Belgische export en import van pijpen na de eeuwwisseling aanvankelijk nog enige miljoenen stuks bedroeg. Langzamerhand neemt dit af.

De periode 1914-1924 laat een duidelijke vermindering van de import en export zien. In de periode 1930-1933, de periode van de financiële crisis, is een dip in de export waarneembaar. Het waren echter met name de twee wereldoorlogen die de genadeslag aan de pijpennijverheid toebrachten. De crisis uit de dertiger jaren lijkt van minder invloed geweest te zijn. Wel stopten rond die tijd enkele bedrijven.

Na 1945 was de import en export nauwelijks nog van betekenis. De hoogste aantallen uitgevoerde pijpen na de

Afb. 10. Pijpen met typische Belgische motieven voor de binnenlandse markt. Jean Knoedgen uit Bree (boven) en onbekende pijpenmaker. Laatste kwart 19e eeuw. (Collectie auteur, foto: Ron de Haan)

Tweede Wereldoorlog waren voor 1947: 3.000 kg naar Frankrijk en een totale uitvoer van 2.500 kg in 1953. In 1957 werd totaal nog 880 kg geïmporteerd. De import en export van porseleinen pijpen zal hier vermoedelijk, gelet op het geringe gebruik van dit product in die periode, een klein aandeel van uitgemaakt hebben, maar de juiste omvang valt niet te achterhalen.

De periode tot de Eerste Wereldoorlog.

De opgegeven import en doorvoer over de periode 1896-1913 was gemiddeld 163.000 kg. Alleen het eerste jaar van deze periode lag de import en doorvoer aanzienlijk hoger. Omgerekend naar aantallen met een indicatieve factor van 35 pijpen per kg komt dit overeen met een import en doorvoer van ongeveer 5,7 miljoen stuks per jaar. Alleen voor de jaren 1912 en 1913 zijn de import- en doorvoercijfers uitgesplitst. Gemiddeld over beide jaren was de import en doorvoer van België uit Frankrijk ruim 93.000 kg, overeenkomend met ca. 3,3 miljoen stuks; uit Nederland ruim 67.000 kg, overeenkomend met 2,3 miljoen stuks; uit Duitsland 1.500 kg, overeenkomend met 52.000 stuks. De import en doorvoer van België uit Engeland en overige landen was onbeduidend klein.

De gemiddelde prijs van de in België geïmporteerde Franse pijp was nagenoeg twee keer zo hoog als die van de Hollandse. De prijs van de Duitse pijpen lag circa 20% onder de prijs van de Hollandse. De gemiddelde prijs van de Engelse pijpen lag drie tot vier keer zo hoog als die van de Nederlandse pijpen. De hoge prijs van de Engelse pijpen is opvallend gelet op het geringe aandeel fraaie pijpen in de Engelse productie. De lage import uit Engeland valt hier vermoedelijk uit te verklaren. Duitsland heeft vooral een marktaandeel in de eenvoudige goedkope soorten. Over de gemiddelde prijs van Belgische pijpen is bij gebrek aan (uitvoer)cijfers niets te zeggen.

Zoals gezegd is over deze periode de doorvoerhandel niet apart opgenomen. Vermoedelijk was dit de helft of meer van de import. Een goede vergelijking met eerdere perioden is dus niet mogelijk. Indicatief kan echter worden gezegd dat in vergelijking met de tweede helft van de 19e eeuw de import in het begin van de 20e eeuw enkele tientallen procenten tot de helft lager lag. De opkomst van de houten pijp en de sigaret zullen de voornaamste factoren geweest zijn die deze teruggang bepaald hebben.

De periode na de Eerste Wereldoorlog.

Vanaf 1924 zijn er zowel import- als exportcijfers beschikbaar. De import daalde gestaag en de export bleef tot aan de Tweede Wereldoorlog binnen een bandbreedte min of meer constant. Tijdens de Tweede Wereldoorlog viel zowel de import als de export tot bijna nul terug. Deels werden deze cijfers veroorzaakt door gebrekkige registratie. Na 1945 zijn de cijfers zeer incompleet en laten een zeer geringe handel zien. De geëxporteerde Belgische pijpen gingen in de periode 1924-1931 voor het grootste deel naar Frankrijk, gevolgd door Nederland. Andere bestemmingen in b.v. Afrika en Canada waren van ondergeschikte betekenis. Over de periode 1932-1935 zijn de cijfers niet uitgesplitst. Van 1935 tot 1940 werd voornamelijk naar Frankrijk uitgevoerd en werden andere bestemmingen niet meer apart vermeld. De totale export bedroeg gemiddeld over de periode 1924-1940 rond de 850.000 stuks per jaar.

Vanaf 1932 waren de voornaamste exporterende bedrijven die van Amand Charles De Bevere in Kortrijk, Jan Jacob Hillen in Bree en die van Ernest Léonard en Emile Levèque in Andenne.²¹

Voor de periode tot en met 1931 waren de importen uit Frankrijk verreweg het grootst, gevolgd door die uit Duitsland. Nederland nam een zeer ondergeschikte plaats in doordat het Nederlandse product te duur werd (vooral gegoten pijpen) door de voortdurende daling van de Belgische Franc en de relatief lage lonen in België. Bij de doorvoer was Ne-

Afb. 11. Pijpen van Jean Knoedgen uit Bree. Laatste kwart 19e eeuw. (Collectie auteur, foto: Ron de Haan)

derland de grootste exporteur, gevolgd door Duitsland en Frankrijk. Deze doorvoer verliep net als de Belgische export hoofdzakelijk via Antwerpen.²² Na 1931 zijn geen aparte importen meer per land vermeld.

Voor de periode 1925-1929 is, met de nodige voorzichtigheid, een prijsvergelijking te maken tussen de pijpen afkomstig uit Frankrijk, Nederland en Duitsland.²³ In deze periode namen de Franse pijpen qua prijs de middenpositie in en waren de Nederlandse pijpen gemiddeld het duurste. De Duitse bleven de goedkoopste. De wisseling in positie tussen de Nederlandse en Franse pijpen kan door de gevolgen van de valutaontwrichting en door twee bewegingen in de markt verklaard worden: Nederland exporteerde toen veel dure gietpijpen en in Noord-Frankrijk sloten de grote fabrieken, die een relatief groter aandeel eenvoudiger pijpen exporteerden. Opvallend is dat de doorgevoerde Nederlandse pijpen relatief veel lager geprijsd waren. Dit hangt samen met de doorvoer naar verre bestemmingen in Afrika en (Zuid-)Amerika, waar voornamelijk goedkope gekaste pijpen naartoe werden gezonden. In dit segment van de markt heerste hevige concurrentie.²⁴

De uitgesplitste exportcijfers over dezelfde periode laten redelijkerwijs, door de enorme schommelingen van jaar tot jaar en de variatie in bestemmingen en dus in type pijpen, niet toe om een gemiddelde prijs van de geëxporteerde pijpen te berekenen, die vergeleken kan worden met de prijzen van geïmporteerde pijpen. Naar Nederland werden gemiddeld de duurste pijpen uitgevoerd. Verondersteld kan worden dat met de sluiting van de grote Noord-Franse fabrieken een markt voor goede figuratieve pijpen in Nederland open lag. Nederland produceerde hiervan slechts een beperkt en deels verouderd assortiment. De naar verre bestemmingen geëxporteerde pijpen bewegen zich gemiddeld in dezelfde prijsklasse als de producten die naar Europese bestemmingen gaan.

Voor de 20e eeuw zijn de cijfers over de importheffing uit de statistiek slecht te gebruiken omdat de heffingen alleen genoteerd werden als een veelvoud van 1000 francs en tussenliggende bedragen op een duizendtal werden afgerond. Lagere bedragen dan 500 franc ontbreken daardoor geheel. In de periode 1896-1904 worden de inkomende pijpen niet belast met een importheffing.

Tussen 1924 en 1931 werden in de statistieken voor de uit Nederland geïmporteerde pijpen geen importheffingen opgenomen omdat het om te geringe bedragen gaat. Uit een brief van het Gezantschap der Nederlanden in België van 5 januari 1925 aan Goedewaagen blijkt dat het douanetarief in België als volgt is opgebouwd:²⁵

- a) Pijpen uit één stuk, niet vernist of geëmailleerd: Fr. 7,50 per 100 kg netto gewicht.
- b) Pijpen uit één stuk, vernist, geëmailleerd, versierd: Fr. 18,- per 100 kg netto gewicht
- c) Pijpen met mondstukken: 15% van de waarde.

Pijpen van Duitse oorsprong:

- a) Fr. 22,50 per 100 kg.
- b) Fr. 54,- per 100 kg.

Ingevoerde pijpen moesten voorzien zijn van een bewijs van oorsprong dat door de Belgische Consul goedgekeurd was. Uit de statistiek blijkt dat het onderscheid tussen pijpen uit Duitsland en overige landen na 1926 wordt opgeheven en het tarief voor onversierde pijpen wordt verhoogd naar een bedrag in de buurt van de 13 franc per 100 kg netto.

Bijlage: De bruikbaarheid van de statistieken

De bruikbaarheid van de statistieken in de periode 1831-1864 is beperkt. De voornaamste tekortkomingen²⁶ zijn onderstaand genoemd en gerelateerd aan de beschikbare cijfers voor de pijpennijverheid.

- In de statistieken wordt uitgegaan van een officiële prijs, aan de hand waarvan de invoerrechten werden berekend. Voor kleipijpen was dit Fr. 0,02 per stuk voor de gehele periode tot 1864. Vergelijking met de prijzen van pijpen van verschillende fabrieken leert dat de voor de statistiek gehanteerde prijs ruim 2 keer zo hoog is als de gemiddelde prijs van een pijp. van Wingender-Knoedgen uit 1838.²⁷ Echter, hierbij moet worden aangetekend dat het onbekend is wat voor soort pijpen in die partij aanwezig waren. De verkoopprijs van de pijpen van Barth uit 1862 biedt door de brede range aan prijzen ook geen houvast. De prijzen van Wingender uit 1879 laten een verkoopprijs voor de eenvoudige pijpen zien die ongeveer overeenkomt met de officiële prijs uit de periode 1831-1864. Alle andere pijpen zijn duurder. De beperkte cijfers maken aannemelijk dat aanvankelijk de als gemiddelde gehanteerde prijs eerder te hoog dan te laag is. Echter aan het einde van de periode waarover de statistiek-

Afb. 12. . Imitatie van de Rubens pijp van Gambier (nr. 436) door Jean Knoedgen uit Bree. Laatste kwart 19e eeuw. (Collectie auteur, foto: Ron de Haan)

en beschikbaar zijn is de productdifferentiatie aanzienlijk toegenomen en zal de gemiddelde prijs eerder te laag dan te hoog geweest zijn en bovendien weinig zeggend over de werkelijk per zending gerealiseerde inkomsten.

Voor dit onderzoek kan met aantallen gewerkt worden. Echter voor de vergelijking tussen landen is een betrouwbare set prijzen van belang. Ook is een groot nadeel dat in de verschillende statistieken verschillende eenheden worden gebruikt om de in- en export in uit te drukken: aantallen, kilogrammen, officiële prijzen en echte waarde. Dit zorgt ervoor dat vergelijking en het opstellen van tijdreeksen slechts voor beperkte perioden mogelijk is.²⁸

- Volgens Horlings zijn plaatsen van bestemming of herkomst van goederen zelden een goede weergave van de geografische distributie van de handel. Dit is voor de pijpen voor een deel juist. Vaak werden pijpen via andere landen of via handelsplaatsen verzonden en werden geïmporteerde partijen wederom geëxporteerd, zoals bijvoorbeeld vanuit Rio de la Plata. Ook de export naar Engeland en Hamburg zal voor een deel naar exporteurs gegaan zijn die de pijpen verzonden naar verre bestemmingen. Bij interpretatie van de cijfers zal hierop goed moeten worden gelet.

- Voorbeelden van merkwaardige registraties zijn importen in België uit Guinee en Rusland, landen die nauwelijks pijpenmakers of exporterende pijpenijverheid hadden. Echter over het algemeen komt uit de cijfers een redelijk te interpreteren beeld naar voren.

Wel is het een ernstige tekortkoming dat vooral na 1848 grote hoeveelheden onder niet nader gespecificeerde landen zijn opgenomen. Dit werkt onder andere verstrend op de reeks van exportcijfers naar Nederland.²⁹

- Voor inadequate registratie van pijpen onder een andere categorie in de periode 1831-1864 zijn geen aanwijzingen. Daarna worden pijpen wel onherkenbaar onder een andere categorie opgenomen. Fraude en smokkel zal bij zo'n weinig volumineus product veel voorgekomen zijn, vooral in de

periode voor 1861 toen de liberalisering van de handel nog niet gerealiseerd was. Voor de 18e eeuw is smokkel aangetoond.³⁰ Voor de 19e eeuw zijn hier geen gegevens over beschikbaar. Transitio werd niet altijd goed aangegeven en ook telfouten maken de cijfers soms moeilijk interpreteerbaar.³¹

- Na 1850 leidt de verlaging van de handelstarieven ertoe dat het probleem van de vermoede transitiohandel de cijfers van in- en export gaat beïnvloeden. Het wordt daardoor immers aantrekkelijk om de tijdrovende transitioprocedure te omzeilen. Vermoede transitiohandel kwam echter vooral voor bij bulkproducten en weinig bij handwerk. Bovendien speelde deze vorm van transitio nog een geringe rol in de periode voor 1864.³²

Om te zien of vermoede transitiohandel toch een rol speelt zijn de volgende twee testen uitgevoerd: De balans tussen import en export was voor de periode 1850-1864: 24,8%. De correlatie tussen import en export voor deze periode was: 0,09.

Op basis van de indeling van Lindblad en van Zanden is de waarschijnlijkheid dat vermoede transitiohandel een rol speelt gering.³³

- Belangrijker dan alle bovengenoemde bezwaren zijn de verschillen tussen de Belgische en de Nederlandse cijfers³⁴ voor de in- en uitvoer voor dezelfde jaren. Een vergelijking is opgenomen in tabel 3. Hieruit blijkt dat voor de meeste jaren waar deze vergelijking mogelijk was het ontvangende land meer pijpen binnengekregen heeft dan het verzendende land verzonden heeft. Slechts voor een aantal jaren doet zich het omgekeerde verschijnsel voor. Voor 1860 en 1861 zijn voor de invoer in Nederland van Belgische pijpen de cijfers zeer verschillend. Als verklaring voor de verschillen kan aan twee mogelijkheden gedacht worden:

- import wordt over het algemeen nauwkeuriger geregistreerd vanwege de invoerheffingen;
- onnauwkeurige registratie van een relatief klein product.

Tabel 3: Vergelijking van aantallen verzonden en ontvangen pijpen, 1846-1861.

Jaar	Verzonden Belgische pijpen naar Nederland			Verzonden Nederlandse pijpen naar België		
	verzonden	ontvangen	%	verzonden	Ontvangen	%
1846	29.196	48.384	166	1.052.640	1.140.182	108
1847	32.978	30.384	92	948.816	1.142.060	120
1848	?	2.160	-	945.072	1.248.519	132
1849	?	1.296	-	1.139.760	1.550.160	136
1850	?	2.448	-	1.513.872	1.747.789	115
1851	?	14.112	-	1.576.080	1.960.708	124
1852	?	10.224	-	1.792.800	2.082.332	116
1853	?	23.040	-	2.151.936	2.388.193	111
1854	?	14.256	-	2.676.384	3.138.588	117
1855	?	105.408	-	2.250.144	2.522.428	112
1856	?	75.168	-	2.850.192	3.158.559	111
1857	74.654	79.632	107	2.472.048	2.807.013	114
1858	86.574	89.280	103	2.799.792	2.640.110	94
1859	31.382	37.008	118	2.838.816	2.883.824	102
1860	344.608	42.192	12	2.510.208	2.854.050	114
1861	132.649	21.744	16	2.435.040	2.536.018	104

Noten:

- 1 Stam, 2013, p. 37-40; Stam, 2003, p. 1509-1512.
- 2 Anoniem, 1831-1919.
- 3 Duco, 1980, p. 11-12.
- 4 Stam, 2013, p. 41.
- 5 Tableau Général du Commerce ; Engelen, 1985, p. 10 en 11.
- 6 Zie ondermeer Courtney, 2009, p. 12; Sudbury, 2009, p. 140; Stam, 2003, p. 1509-1512 en Stam, 2013, afb. 10.
- 7 Fraikin, 1981, p. 51.
- 8 Tableau Général du commerce.
- 9 Zie de berekeningen in paragraaf 3.
- 10 Fraikin, 1981, p. 52. Gelet op het geringe aandeel dat de export uitmaakte van de productie lijkt deze stelling nogal overdreven.
- 11 Mordant, 1999, p. 88-89; Stam, 2013, p. 43.
- 12 Stam, 2013, p. 43.
- 13 Eigen collectie.
- 14 Pijp met daarop de naam Jean Nicot gestempeld.
- 15 Mordant, 1999, p. 142 en eigen collectie.
- 16 Vergelijking van productieaantallen en aantallen werknemers van Barth en Gambier leert dat Gambier als veel groter bedrijf zeker anderhalf keer zo efficiënt kon produceren.
- 17 Anoniem, 1841-1919; Anoniem, 1924-1931; Anoniem, 1932-1939; Anoniem, 1940-1947; Anoniem, 1948-1949 en Anoniem, 1950-1959.
- 18 De registratie in de Statistiek van de invoer en uitvoer van 1940 tot 1947 vertoont grote manco's. Het is handgeschreven en incompleet.
- 19 Anoniem, 1861-1864. Aangenomen is dat de verandering in de typen pijpen na 1860 niet meer zo groot is dat een voorzichtige vergelijking niet getrokken zou kunnen worden.
- 20 SAHM, Goedewaagen archief 207. Methodologisch zijn er uiteraard ernstige bezwaren tegen een zo opgezette vergelijking. Echter het gaat hier niet om een exact aantal te berekenen, maar om een voorzichtige indicatie van de hoeveelheden te verkrijgen. Onder netto wordt hier verstaan alleen de pijpen; onder bruto de pijpen met verpakking.
- 21 Caro, 2004, p. 58, 63-64.
- 22 Goedewaagen exporteerde bijvoorbeeld een deel via Antwerpse exportbedrijven en reders.
- 23 In de importstatistiek wordt onderscheidt gemaakt tussen versierde en onversierde pijpen en wordt voor 1925 vermeld 'pijpen uit één stuk'. Het is dus onmogelijk een gemiddelde prijs te berekenen. Bovendien verschillen de prijzen per jaar enorm. Uit de cijfers blijkt wel een rangorde in de prijzen, geordend naar herkomst, die ieder jaar terug komt. Van deze rangvolgorde is hier uitgegaan.
- 24 Zie de brief van Goedewaagen aan de Holland-Amerika lijn van 10 september 1912, waarin aangegeven wordt dat de laagste vrachttarieven op de lijnen naar Philadelphia, Boston en New York nodig waren om de concurrentie tegen de Duitse pijp vol te kunnen houden. SAHM, Goedewaagen archief 206.
- 25 SAHM, Goedewaagen archief 309, nr. 522.
- 26 Horlings, 2002, p. 110-142.
- 27 1838: Knoedgen-Wingender: 27.750 gros pijpen (gesorteerd) voor Fr. 232 en Fr. 2 porto. Dit komt overeen met ongeveer Fr. 1,25 per gros.
1862: D. Barth Andenne: Fr. 1-10 per gros.
1879: Wingender, Chokier (prijzen genoemd bij Wereldtentoonstelling Parijs): gewone witte pijpen: Fr. 3/gros; geëmailleerde en verniste pijpen: Fr. 6-9/gros; gezichtspijpen, geëmailleerd en vernist: Fr. 7-15/gros; gezichtspijpen en sigarenhouders Fr. 8-50/gros.
1905: Exposition Universel et Internationale Liège: gewone pijpen: Fr. 1-1,20/100; fantasie wit: Fr. 3/100; fantasie geëmailleerd: Fr. 6/100.
1918: De Bevere: korte pijpen: Fr. 15/gros en detailverkoop: Fr. 0,2per stuk; lange halve effen: Fr. 24/gros; gegraveerde halve lange Fr. 30/gros.

Literatuur:

- Anoniem, 1932-1939. *Bulletin Mensuel du commerce avec les pays étrangers*.
- Anoniem, 1948-1949. *Bulletin Mensuel du Commerce extérieur de L'Union Belgo-Luxembourgoise avec les pays étrangers*. Bruxelles.
- Anoniem, 1950-1959. *Statistique Annuelle du Commerce de l'Union Economique Belgo-Luxembourgoise*. Bruxelles.
- Anoniem, 1940-1947. *Statistiek van de invoer en uitvoer* (handge schreven, incompleet).
- Anoniem, 1846-1861. *Statistiek van de Handel en Scheepvaart van het Koninkrijk der Nederlanden over de jaren 1846-1861*.
- Anoniem, 1841-1919. *Statistique de la Belgique. Tableau général du commerce avec les Pays étrangers*. Bruxelles.
- Anoniem, 1861-1864. *Statistique de la Belgique. Tableau général du commerce avec les pays étrangers*. Bruxelles.
- Anoniem, 1831-1919. *Tableau Général du Commerce de la Belgique avec les Pays Étrangers, 1831-1840. Ministre de l'Intérieur*. Bruxelles. Statistique de la Belgique.
- Anoniem, 1924-1931. *Union économique Belgo-Luxembourgoise. Tableau Annuel du commerce avec les pays étrangers*. Bruxelles et Gent.
- Caro, J., 2004. *La pipe en terre Wallonie – Bruxelles – Flandre. Identification et Datation*. Brussel.
- Courtney, K. 2009. 'National clay pipe summaries: Australia'. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe*, Vol. 2, p. 9-14.
- Duco, D. H., 1980. 'De historie van de Gambierfabriek'. *Pijpelijntjes VI* (3), p. 1-12.
- Engelen, J. P. A. M., 1985. *Afstammelingen van pijpenmakers in beide Limburen / pijpenfabriek Trumm-Bergmans te Weert*. Monografie PKN.
- Fraikin, J., 1981. 'Pipe makers in Wallonia'. In: P. Davey, *The Archaeology of the Clay Tobacco Pipe V. Europe 2*. BAR International Series 106(i).
- Horlings, E., 2002. 'The international trade of a small and open economy. Revised estimates of the imports and exports of Belgium, 1835-1990'. *NEHA jaarboek 65*, p. 110 – 142.
- Lindblad, J. TH. en J.L. van Zanden, 1989. 'De buitenlandse Handel van Nederland, 1872-1913'. *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek 52*, p. 236-240.
- Mordant, R., 1999. *La Pipe en terre d'Andenne et ses marques*. Andenne.
- Stam, R. D., 2003. 'Export van kleipijpen uit België en Frankrijk naar Noord-Amerika (1)'. *PKN 26* (101), p. 1509-1512.
- Stam, R. D., 2010. 'De export van pijpen uit het Westerwald via Nederlandse havens in de 19e eeuw en de rol van handelshuizen'. *PKN 32* (127), p. 2200-2212.
- Stam, R. D., 2013. 'Waarom de ontwikkeling van de pijpennijverheid in België zo anders was als die in Nederland. *Jaarboek PKN, Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen*. Jaarboek I, p. 33-49.
- Sudbury, B. and Jung Jr., P., 2009. 'National clay pipe summaries: United States of America'. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe*, p. 137-148.

De Belgische export en import van pijpen na de Belgische onafhankelijkheid / The Belgian export and import of pipes after Belgian independence

Ruud Stam

This second article (first one in Yearbook 2013) about the Belgian clay pipe industry deals with export and import. There are good statistics available only from the period 1831-1864. These figures are summarized in table 1 and 2. In 1846 Belgian pipe makers produced probably 20 million pipes from which only one percent was exported. In the period 1898 until 1947 there are some im-port and export figures but only for a few of these years are figures complete. Throughout nearly all the years Belgium has imported more pipes than they could export. The high days of the Belgian export of pipes was in the period 1870-1880. This is particularly true for the firm of Desiré Barth in Andenne and to a lesser extent Wingender in Chokier, Knoedgen in Bree and Scouflaire in Nimy. These four companies were the main exporters. As there are no figures for this period we can only guess that pipe export would have surpassed the import for some years in the second half of the 19th century. The decline of pipe production, import and export, after 1890 and during the 20th century has been described. The article ends with some notes about the reliability of the statistics. In Table 3, Dutch and Belgian figures have been compared. It is astonishing that in some years it would appear that more pipes entered a country than the other country exported to them.

